

O ŚWIECIE W RÓŻNYCH JĘZYKACH: DAWNIEJ I DZIŚ

Celem tekstu jest analiza znaczeń słów, które w różnych językach są odpowiednikami polskiego wyrazu „świat”. Porównywane jest znaczenie słów w wybranych kontekstach a także ich znaczenie etymologiczne. Rezultatem jest wskazanie międzykulturowych różnic, podobieństw a także i powiązań. Rezultatem jest także pytanie o to, czy te różne słowa odnoszą się do tego samego świata, czy też światy, o których mówią są inne? Analizowane słowa i ich znaczenia często odsyłać nas będą do innych słów i znaczeń z przeszłości a także z innych języków i kultur.

Aleksander Brückner pisze: „świat, pierwotnie znaczył tylko ‘światło’, więc świecić z licznymi złożeniami (...); tak samo u innych Słowian; u nas, jak i u Czechów, znaczy świat (już od Bogarodzicy) tylko ‘universum’, ‘świat ziemski’ wobec ‘nieba’ i »tamtego świata«: światowy, świecki (...). Ruskie swiet łączy oba znaczenia, a podobnie już w cerkiewnym, serbskim (prus. swetas pożyczka z polskiego); i u Węgrów pod wpływem słowiańskim vilag i ‘światło, i ‘świat’.” (1927, 353). Zbliżone wyjaśnienie odnajdujemy w słowniku współczesnym: „świat od XIV w. ‘glob ziemski, ziemia jako miejsce bytowania człowieka, warunki tego bytowania’ (...). Psł. *svěť ‘światło’ > ‘świat’, rzecz. odczas. od niezachowanego w słow. †svisti [< *svit-ti]” (Boryś, 2005, 621). W obu słownikach przy haśle „świat” odnajdujemy dwa znaczenia: światło oraz świat ziemski. Dowiadujemy się przy tym, iż pierwsze jest wcześniejsze a drugie późniejsze. W nowszej pracy czytamy ponadto: „podobny rozwój znaczeniowy znany jest też innym językom ie., np. rum. lume ‘świat’ < łac. lūmen ‘światło’, stind. loká- ‘świat’ od pie. *leuk- ‘świecić, lśnić’.” (j.w.). A zatem wyraz „świat” czy prasłowiański „svěť” znaczył „światło” a dopiero później przyjął znaczenie, które Samuel Linde określa jako „Świat powszechny, universum, zbiór

wszyskich stworzeń materialnych.” (1854, 65) i podaje zapisy tego słowa w tym znaczeniu w różnych językach słowiańskich. Pod wpływem języków słowiańskich podobna zmiana znaczeniowa miała zajść w językach niesłowiańskich. W pruskim, który zaliczany jest do podrodziny bałtyckiej języków indoeuropejskich i w węgierskim, który zaliczany jest do rodziny nie indoeuropejskiej lecz uralskiej.¹ Podobna zmiana znaczeniowa zaszła także w języku rumuńskim pod wpływem języka łacińskiego (oba z podrodziny italskiej) i w staroindyjskim (podrodzina indo-irańska rodziny indoeuropejskiej).

Aleksander Brückner pisze o nowym znaczeniu, że pojawiło się w Bogarodzicy. Roman Mazurkiewicz podaje transliterację najstarszego rękopisu tekstu który „po r. 1408 zapisany został w zbiorze łacińskich kazań skopiowanych przez Macieja z Grochowa, wikariusza w Kcyni k. Gniezna.” (Mazurkiewicz, 2013):

„Bogv rodzicza dziewicza (...)

Slisz modlitwo yosz

nosimi A dacz raczi gegosz prosimi a naswecze

zbozni pobith posziwocz raski przebith kyrieleyson.”

Podaje także jego transkrypcję:

„Bogurodzica dziewica (...)

Słysz modlitwę, jąż nosimy,

A dać raczy, jegoż prosimy:

A na świecie zbożny pobyt,

Po żywocie ra < j > ski przebyt.”

W nowym znaczeniu „świat” pojawia się także w polskim przekładzie „Nowego Testamentu”, gdzie czytamy: „Wy iesteście światłość świata” (Nowy Testament, 1594, Mt 5: 15). Ten sam tekst w wersji łacińskiej brzmi: „vos estis lux mundi” (Biblia Łacińska Vulgata, 2013, Mt 5: 14) i pojawia się w nim „mundus”, przy którym w słowniku odnajdujemy znaczenia: świat ale także czysty, porządny, elegancki, subtelny (Routledge Latin Dictionary, 1987). W słowniku etymologicznym dowia-

¹ W pracy tej opieram się na klasyfikacji języków świata Alfreda Majewicza (1989).

dujemy się, że „mundus” pochodzi od „munctus” oznaczającego czysty, uporządkowany: „Od staranności i gracji ukazywanej uporządkowaniem rzeczy. Podobnie κόσμος jest wyrazem od κόσμος — staranność, elegancja. Pliniusz: ‘Quem κόσμον Graeci nomine ornamenti appellavere, eum nos a perfectâ absolutâque elegantia mundum’².” (1828, 275). W języku polski, jak i w innych słowiańskich, „świat” pochodziłby od prasłowiańskiego „světъ” oznaczającego światło. W rosyjskim „свет” nadal oznacza światło ale i świat-wszechświat (Dworecki, 1980). Ponadto w językach słowiańskich spokrewnione ze sobą wyrazy odsyłają do rozmaitych znaczeń związanych z jednej strony ze światłem, z drugiej strony z miejscem doczesnego pobytu człowieka. Jak w języku polskim: światły, świecący, oświecony, świt czy światowy, światowiec i wiele innych. Podobnie w języku węgierskim: világ — świat, világi — światowy ale i világos — jasny, világít — świecić (e-Bratanki, 2013). Samuel Linde pisze: „Świat od światła nazwany” (1854, 513). Jednak łaciński mundus swą nazwę miałby otrzymać od „staranności i gracji”. Podobnie jak grecki κόσμος, który pojawia się w greckiej wersji cytowanego powyżej fragmentu Mateusza: „umeiv este to fwv tou kosmou” (Biblia Grecka Septuaginta, 2013, Mt 5: 14), czyli „Ἑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου” (Greek Bible, 2013). W słowniku języka greckiego przy κόσμος odnajdujemy takie znaczenia jak: porządek, ład, kształt, postać, ustrój, ozdoba, strój, wszechświat, świat, ludzie (Abramowiczówna, 1960). Słowniki etymologiczne wskazują na znaczenie pierwotne: „porządek” (Wharton, 1890) lub szerzej „porządek, ułożenie, regulacja, instytucja, struktura, dyscyplina” (Donnegan, 1840). Inaczej niż w językach słowiańskich łaciński „mundus” i grecki „κόσμος” byłyby nazwane od uporządkowania czy piękna. Do łacińskiego „mundus” odsyłają współczesne: hiszpański i portugalski „mundo”, kataloński „món”, czy francuski „monde” z języków romańskich ale także „mundu” z języka baskijskiego, który nie jest zaliczany

² W tłumaczeniu Stanisława Rosika: „To, co Grecy, z powodu piękna nazwali κόσμον [acc. od κόσμος, czyli kosmos, świat], my ze względu na pełną doskonałość [nazwaliliśmy] światem [łac. mundus].” (e-mail, 2013-01-30).

do wyróżnionych rodzin językowych, ale pozostaje pod wpływem języka hiszpańskiego (por. *hasła mundo, món, monde, mundu* w: Wikipedia 2013).

W „Bogurodzicy” interesującym nas słowu towarzyszy jeszcze inne znaczenie. Mamy tu „naswecze zbozni pobith” oraz „posziwocze raski przebith”, gdzie świat zestawiony z rajskim żywotem staje się światem doczesnym. Aleksander Brückner pisze „światem ziemskim’ wobec ‘nieba’ i »tamtego świata«” (1927, 535) i wskazuje na wyraz „świecki”, któremu towarzyszy to właśnie znaczenie. Podobny związek znaczeń odnajdujemy w języku tureckim, w którym *dünya* oznacza świat, *dünyali* – doczesny a *dünyavi* to: światowy, świecki, ziemski, doczesny (Antonowicz-Bauer, Dubiński, 1983). Inne znaczeniowe związki odnajdujemy w chińskim *tianxia* zapisywanym jako 天下 (por. początek kaligrafii Sun Yat-Sena z 1924 r., której fotografia zamieszczona jest w Wikipedii przy hasle *Tianxia*, 2013). Mingming Wang wyjaśnia: „Wyraz *tianxia* składa się z dwóch znaków: *tian* i *xia*. Ten drugi „znaczy ‘pod’, ‘poniżej’, ‘niżej’ (...). *Tian* w *tianxia* jest zwykle rozumiany jako ‘niebo’. Zatem dosłownym tłumaczeniem *tianxia* byłoby ‘pod niebem’. Jednak ponieważ to, co znajduje się pod niebem jest często postrzegane jako ‘wszystko na Ziemi’ to lepszym tłumaczeniem *tianxia* będzie ‘wszystko pod niebem’.” (Wang, 2012, 337). O ile w *Bogurodzicy* mamy relację czasową, w której doczesny świat zestawiany jest z następującym po nim rajskim przebytem, to w przypadku *tianxia* mamy relację przestrzenną, w której wszystko, co znajduje się pod niebem zestawiane jest z niebem, które znajduje się powyżej. Autor wyjaśnia także, iż ta przestrzenna relacja jest tylko częścią złożonych asymetrycznych relacji zachodzących między Ziemią i niebem, które składają się na określoną „koncepcję świata”. Koncepcja ta towarzyszy władcom z dynastii Szang (1600-1046 r. p.n.e.) i późniejszych dynastii: „kształtuje archaiczny kosmos epoki późnego neolitu” (339) a „kosmografia *tianxia* roztaczała się wokół centralnego królestwa” (340), którego władcy „zarówno z dynastii Szang jak i Czou uważali się za władców uniwersalnych (...) i jako centrum świata.” (341). Istotnym elementem tej koncepcji świata był przyjmowany przez chińskich władców tytuł Syna Nieba: „W kosmologii Czou, Syn Nieba reprezento-

wał ludzkość zapewniając istotny związek pomiędzy Niebem a światem ludzkim i samą Ziemią.” (Stuart-Fox, 2003, 10).

Podobna przestrzenna relacja góra-dół pojawia się w innej koncepcji kosmologicznej, która jest wytworem i częścią innego kontekstu kulturowego. Gliniane tabliczki odnalezione w różnych miejscach Mezopotamii (m.in. Niniwa, Aszur, Kisz) zawierają tekst zapisany pismem klinowym zaczynający się od „e-nu-ma e-liš” i tak też czasem nazywany. Sam tekst pochodzi z XVIII w. p.n.e. z okresu starobabilońskiego i zredagowany został w języku akadyjskim, choć — jak pisze Józef Wolski — „niewątpliwie wyrósł z podłoża sumeryjskiego” (1979, 21) a więc znacznie starszego. Przy czym, o ile język akadyjski zaliczany jest do rodziny semito-chamickiej, to pochodzenie języka sumeryjskiego jest nieustalone a związane jest z nim najstarsze fonetyczne pismo świata i zabytki datowane od 3100 r. p.n.e. (Majewicz, 1989, 167). Znaczenie tego utworu wynikało „z oficjalnego i liturgicznego charakteru tekstu, który recytowano zgodnie z tradycją czwartego dnia wielkich uroczystości z okazji Nowego Roku w Babilonie. (...) to poetycki opis stworzenia świata.” (Serafini, 2007, 345). Stefan Nowicki podaje zapis dwóch pierwszych wersów tego tekstu, jego transliterację i tłumaczenie:

e-nu-ma e-liš la na-bu-u ša-ma-mu

šap-liš **am-ma-tum** šu-ma la zak-rat

„gdy w górze nie (były) nazwane niebiosa

w dole ziemia nie (była) nazwana” (e-mail, 08.01.2013; w tym: Enūma eliš tabliczka I, wers 1-2. Zapis klinowy wg.: Talon, 2005, 3). Zaznaczony na żółto wyraz przetłumaczony jest jako „ziemia” (Civil i in., 2004, 75 sv. ammatu B). Podobnie jak Wilfred Lambert, który tłumaczy go jako „earth” (2007). Stefan Nowicki dodaje jednak: „ammatu — podstawowe znaczenie to coś stabilnego, silnego (Black, George, Postgate, 2000, 15, sv. ammatu II)”. Mamy tu zatem relację góra-dół, ale o ile w górze odnajdujemy niebo, to na dole zamiast świata odnajdujemy tylko coś co jest silne, stabilne, choć jeszcze bez nazwy. Badacz literatury akadyjskiej pisze: „Szczерze

powiedziawszy trudno jest wskazać rzeczownik, będący dosłownym odpowiednikiem obecnego pojęcia ‘świata’, i wskazuje na słowo: „adnātu” w następującym fragmencie (Tabliczka K 6346, zapis klinowy wg.: Meissner, Rost, 1898, 351):

ša-nun-ka-at ad-na-a-ti ša- qu-ti DINGIR.MEŠ

który tłumaczy: “(Isztar,) cesarzowa świata, największa spośród bogów”. Dodaje jednak, że adnātu można „tłumaczyć zarówno jako ‘świat’, jak też ‘wszyscy ludzie’ (Gelb i in., 1998, 128, sv. adnātu)” (e-mail, 08.01.2013). Przypomnijmy, że z ludźmi spotkaliśmy się już w jednym ze znaczeń greckiego κόσμος.

Z niebem i relacją góra-dół spotykamy się także w Księdze Wyjścia, której fragment po polsku brzmi: „Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego co jest na ziemi nisko” (Pismo, 1995, 86, 20: 4). Dzięki pomocy Pawła Woronczaka mogę tu przedstawić tekst hebrajski zapisany z prawa na lewo (e-mail, 2013-02-05; por.: A Hebrew-English Bible, 2013):

ג: ל' אֵלֹהִים לֹא יִבְרָא, וְכָל־תְּמוּנָה, אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל, וְאֲשֶׁר בַּאֲרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר
בַּמַּיִם, מִתַּחַת לָאָרֶץ:"

W tekście tym odnajdujemy niebo, które jest wysoko i ziemię nisko. Paweł Woronczak wyjaśnia także: „Poszczególne wyrazy hebrajskie (ciągi liter oddzielone odstępami) są nieco różne w różnych miejscach ze względu na łączną pisownię przysłówków i zmiany gramatyczno-fonetyczne. Wyraz: בַּשָּׁמַיִם BASZAMAJIM = ‘na niebie’; samo ‘niebo’: שָׁמַיִם SZAMAJIM (bez kropki wewnątrz litery ש). Wyraz: בַּאֲרֶץ BAAREC = ‘na ziemi’, אֶרֶץ AREC ‘ziemia’ to jest forma występująca na końcu zdania do tego zapisana ze znakiem intonacyjnym (> u góry); forma słownikowa: אֶרֶץ EREC.” (Woronczak, e-mail, 2013-02-04). Zapisane inną grafiką z powyższego cytatu wyrazy te to:

niebo (SZAMAJIM): שָׁמַיִם

ziemia (EREC): אֶרֶץ

W hebrajskim zapisie słowa EREC odnajdujemy trzy litery alfabetu hebrajskiego: pierwsza to alef (א), druga resz (ר), trzecia to cadi (ע), czyli w zapisie hebrajskim od prawa do lewa:

א ר ע

W słowniku wśród podanych znaczeń spotykamy m.in.: kraje, kraj, pył, ziemia, grunt, teren, region, terytorium, świat. Wśród słów z innych języków, do których odsyła słownik odnajdujemy asyryjskie „irfitu” (Bible Siute, 2013). W języku fińskim zaliczanym jak węgierski i estoński do rodziny uralskiej odnajdujemy jeszcze inny przypadek relacji ziemia-niebo, gdzie fińskie słowo maailma tłumaczone jako „world” czy „świat” okazuje się złożeniem dwóch składników: „maa ‘ziemia’ + ilma ‘powietrze’, początkowo ‘niebo’” (Bechert, 1991, 67). W estońskim zaś pojawia się „maailm” (por. hasła maailma i maailm w: Wikipedia, 2013).

Wróćmy jeszcze do starego chińskiego 天下. Mingming Wang pisze, że „chińscy badacze w miejsce tianxia przyjęli termin shijie jako tłumaczenie Zachodniego pojęcia ‘świata’[‘the world’]. Słowo shijie złożone jest z shi (pokolenie lub życie) i jie (krąg lub granice) (...), termin powstał w późnym okresie Qing” (2012, 339), zatem już w czasach europejskich wpływów kolonialnych. Katarzyna Proctor udziela dalszych wyjaśnień: „w języku chińskim słowo ‘świat’ to ‘shijie’ w znakach 世界 i ma dokładnie takie znaczenie: świat.” Pisze też o znaczeniu samych znaków: „‘shi’ oznacza życie, pokolenie, epoka (...) ‘jie’ oznacza granicę, zasięg.” (e-mail, 14.12.2012). Słowo „shijie” pojawia się w pierwszym zdaniu Preambuły Konstytucji Chińskiej Republiki Ludowej: 中国是世界上历史最悠久的国家之一。 W wersji angielskiej brzmi ono: „China is a country with one of the longest histories in the world.” (Constitution, 2010, 1). O ile znaki, którymi to słowo jest zapisane odsyłają do takich znaczeń jak pokolenie, życie, epoka, krąg, granica, to ich zestawienie oznacza krąg czy granice pokolenia, życia, epoki.

Pisany język japoński wykorzystuje „około 60000 ideogramów, przejętych przed VI wiekiem z Chin” (Adachi, 1982, 6). W słowniku pod hasłem „świat” odnajdujemy japońskie słowa: sekai, yo-no-naka, seken (Adachi, 1982). Znaczenie sekai

wyjaśniane jest jako: świat, wszechświat. Wśród podawanych przez słownik znaczeń słowa „yo-no-naka” odnajdujemy: świat, społeczeństwo, ludzie, ludzkość, czas, wiek, życie. „Seken” określone jest jako: świat, społeczeństwo, ludzie, towarzystwo (Adachi, 1982). Oprócz znaczeń towarzyszących chińskiemu „shìjiè” jak życie, pokolenie, czas-epoka-wiek, odnajdujemy tu znaczenia takie jak: ludzie, ludzkość, społeczeństwo, towarzystwo. Wśród japońskich słów spotkać możemy nie tylko chińskie znaczenia ale także chińskie znaki. Odnajdujemy je w zapisie takich japońskich wyrażen jak: mapa świata 世界地図, pierwszy świat 世界初, światowy porządek 世界秩序, polityka światowa 世界政策 a samo sekai zapisywane jest 世界, czyli podobnie jak chińskie „shìjiè” (Denshi Jisho, 2013). „Sè-kài” odnajdujemy także w zapisywanym alfabetem łacińskim współczesnym dialekcie języka chińskiego min używanym na wyspach Tajwan, Hainan i na pobliskim wybrzeżu chińskim i określanym jako bân-lâm-gú (por.: Sè-kài, 2013).

Mingming Wang pisze o zachodnim pochodzeniu chińskiego „shìjiè” i wskazuje na angielskie słowo „world”. W słowniku angielskim przy „world” odnajdujemy takie znaczenia jak: „(earth) świat”, „(group of people) świat, środowisko”, „(person’s environment) świat” (Linde-Usiekniewicz, 2004). Z innego słownika dowiadujemy się, że słowo „world” pochodzi ze staroangielskiego „w(e)oruld” znaczącego „czas człowieka” (Oxford Dictionaries, 2013). W starym słowniku etymologicznym znajdujemy: world, wurld, werold, worold pochodzące „od òld wiek, upływ czasu, czas życia i ver (wer) człowiek, i stąd wiek lub życie człowieka” (Donald, 1867, 565). Inny słownik współczesny przy pochodzeniu słowa „world” podaje: „Staroangielski world, werold, spokrewnione z duńskim wereld, niemieckim Welt, staronordyjski verǫld, germańskie *wer-ald- dosłownie wiek człowieka” (Dictionary.com, 2013). A zatem „world” wywodzi się od słów znaczących dosłownie czas, wiek lub życie człowieka. Inny słownik etymologiczny nie ogranicza się jednak tylko do znaczenia dosłownego i podaje szersze znaczenie: „staroangielskie woruld, worold ‘ludzka egzystencja i sprawy dotyczące życia’, także ‘rodzaj ludzki, ludzkość’, słowo właściwe językom germańskim (starosaksoński werold, starofryzyjski warld, duński wereld,

staronordyjski verold, starogórnoniemiecki weralt, niemiecki Welt) znaczące dosłownie ‘wiek człowieka’ od starogermańskiego *wer ‘człowiek’ (...) + *ald ‘wiek’” (Online Etymology, 2013). Wyjaśnienia te prowadzą do wniosku, iż angielski „world” wywodzi się od słów znaczących dosłownie czas człowieka a szerzej ludzi i to co ludzkie. Dodać także możemy, iż wyjaśnienia znaczeń współczesnego słowa „world” nawiązują do tych starych treści kulturowych, gdy w słownikowym haśle pojawia się świat jako ludzka grupa lub środowisko człowieka. Do tych starych treści nawiązują także współczesne: niemiecki Welt, szwedzki värld, niderlandzki wereld, fryzyjski wrâld, czy norweskie verd i verden z odmian nynorsk i bokmål (por. hasła Welt, värld, wereld, wrâld, verd, verden w: Wikipedia, 2013).

Anna Nawolska pisze: „W języku arabskim występują dwa zasadnicze słowa oznaczające świat: dunja oraz alam (oba zapisałam w najprostrzej, niespecjalistycznej transliteracji polskiej).” (e-mail, 17.12.2012). W „Arabic Etymological Dictionary” (Rajki, 2002) czytamy „dunia: świat” i dowiadujemy się, że pokrewne mu słowa to m.in.: „perskie donya, tureckie dünya i w języku hindi duniya”. O drugim słowie zaś: „’alam: świat, wszechświat” i dowiadujemy się, że pokrewne mu słowa to m.in.: hebrajskie ‘olam i aramajskie ‘alma. Anna Nawolska dodaje: „Dunja ma w j. arabskim jeszcze inne znaczenie, jak np.: życie (...). Alam posiada jeszcze znaczenia: wszechświat, królestwo (świat) przyrody, lud, naród, ludzie, publiczność” (e-mail, 17.12.2012). W języku arabskim spotykamy znaczenia dotyczące człowieka i życia, podobnie jak w staroangielskim. Inny słownik podaje jeszcze inną transliterację i zapis w alfabecie arabskim: „’alem (عالم)” (Islamic-Dictionary, 2013). Słowo to odnajdujemy w nazwie Światowej Ligi Muzułmańskiej, czyli الإِسْلَامِيّ الْعَالَمِيّ رَابِطَةُ (Muslim World League, 2013). W tym samym słowniku czytamy także: „dunya (دُنْيَا)”. To drugie słowo występuje w Koranie w wielu miejscach. W jednym z nich odnajdujemy zapis (QUR’ĀN, 2013, 3:148:4):

فَعَانَّهُمُ اللَّهُ تَوَابَ الدُّنْيَا وَحَسَنَ تَوَابِ الْآخِرَةِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

Odnajdujemy w nim interesujące nas słowo: „الدُّنْيَا I-dun'yā”. W tłumaczeniu polskim fragment ten brzmi: „Bóg dał im nagrodę tego świata oraz piękną nagrodę życia ostatecznego. Bóg kocha ludzi czyniących dobro!” (Koran, 1986, 3:148). Odnajdujemy także znaczenie dunya uwikłane w relację między tym światem a życiem ostatecznym podobną do tej, jaką spotkaliśmy już w Bogurodzicy, gdzie światowy zbozny pobyt zestawiany jest z rajskim przebytem.

W jeszcze innym języku odnajdziemy znaczenie, którego w Bogurodzicy już nie ma. Mariola Pigoniowa wyjaśnia: „Jednymi z najczęstszych terminów oznaczających w sanskrycie świat są słowa ‘loka’ oraz ‘jagat’. Według podstawowego słownika sanskrycko-angielskiego Monier-Williamsa termin ‘loka’ (rodzaju męskiego) związany ze słowem ‘roka’ (light, lustre, brightness)” (e-mail, 20.12.2012). Wydanie dostępne w sieci dla ‘loka’ podaje: लोक związany z रोक. Drugie słowo to właśnie wspomniane powyżej ‘roka’, przy którym pojawiają się takie znaczenia jak: światło, blask, jasność. Przy loka zaś wśród różnych znaczeń odnajdujemy: „wolna lub otwarta przestrzeń, pomieszczenie, miejsce, zasięg”, „rozległa przestrzeń lub świat”, „ziemia lub świat ludzkich istot” a także „mieszkańcy świata, rodzaj ludzki, lud, ludzie” (Monier Williams, 2013). Mariola Pigoniowa w swoim liście wskazuje także na słownik Manfreda Mayrhofera (1956-1980), w którym — jak pisze — „w odniesieniu do słowa loka (M. podaje nom. sin. lokah) znajduje się takie objaśnienie: freier Raum, Platz, Weltraum, Welt”, czyli podobne do tych z poprzedniego słownika. Pojawia się także informacja o związku z drugim słowem: „Przy czym czasownik ruc (3 os. sing. rocate) — który jak podaje Mayrhofer — oznacza właśnie ‘błyszczeć, promieniować, być świecącym, błyszczącym’. Czyli zarówno Monier-Williams jak Mayrhofer wiążą słowo „loka” ze światłem, blaskiem.”. A zatem odnajdujemy tu związki znaczeniowe między światem a światłem, które w Bogurodzicy są niewidoczne, ale ich świadectwem jest prasłowiański světъ i powiązania znaczeniowe słów współczesnych języków słowiańskich. W cytowanym wyjaśnieniu pojawia się jeszcze jedno słowo „jagat”, przy którym w słowniku odnajdujemy następujące znaczenia (Monier Williams, 2013): जगत् „poruszający się, ruchomy, przemieszczający

się”, „powietrze, wiatr”, „ludzie, rodzaj ludzki”, „to co się porusza lub jest żywe, ludzie i zwierzęta”, „świat, ten świat, ziemia”. Mariola Pigoniowa dodaje: „Termin ‘loka’ występuje bardzo często m.in. w Upaniszadach czy choćby w Mahabharacie (...). W Mahabharacie (...) ‘loka’ pojawia się w znaczeniu świata, świata ludzi (Mbh. 1.165; 1.182; 1.189).” Jeśli chodzi o „jagat” to „W Upaniszadach (Iśa, Praśna), w Mahabharacie oznacza właśnie ‘ziemię’; w Ramajanie ‘świat’”. Sanskryckie słowa loka i jagat w tekstach, których pochodzenie datowane jest na I lub nawet II tysiąclecie p.n.e., uwikłane są w znaczenia, jakie napotkaliśmy już w innych omawianych językach: ludzie, życie a nawet światło. Odnajdujemy także znaczenie dotąd przez nas nienapotkane jak powietrze, wiatr, ruch czy zwierzęta.

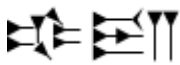
W paryskim Luwrze znajduje się ponad dwumetrowa bazaltowa stela pokryta tekstem Kodeksu Hammurabiego, władcy Babilonu z okresu ok. XVIII-XVII w. p.n.e. (Wolski, 1979). Sam tekst zapisany jest klinowym pismem i rozpoczyna się od Prologu. W trzecim wersie drugiej kolumny pojawia się w nim słowo, które Robert Harper zapisuje alfabetem łacińskim jako „ki-ib-ra-at” (1904, 2). W pracy tej odnajdziemy fotografię tekstu, dokonany przez brytyjskiego badacza zapis pismem klinowym, transliterację, to jest zapis dokonany przy pomocy alfabetu łacińskiego oraz tłumaczenie na język angielski. W tłumaczeniu angielskim fragment pojawiający się na początku kolumny drugiej brzmi: „who stormed the four quarters of the world; who made the fame of Babylon great; who rejoiced the heart of Marduk, his lord” (3-5). To słowa, które Hammurabi wypowiada o sobie, wyliczając m.in. swoje dokonania i zasługi. Ten sam fragment Marek Stępień na język polski tłumaczy:

„Wicher czterech stron świata, który wielkim uczynił imię
Babilonu, który cieszy serce Marduka, pana swego” (Kodeks, 1996).

Słowo „ki-ib-ra-at” zapisane w Kodeksie przy pomocy 4 znaków pisma klinowego jest tym, które na angielski przetłumaczone zostało jako „world” a na język polski jako „świat”. W transkrypcji Harpera pojawia się jako „ki-ib-ra-at | ir-bi-tim”, co zostało przetłumaczone jako „the four quarters of the world” i „cztery strony świata”. Wilfred Lambert podaje jeszcze inne znaczenie interesującego nas słowa i pisze:

„kibrātu, ‘regiony świata’” (1980, 82). Podobnie przedstawia to Roger Herz-Fischler: „Gdy analizujemy zastosowania akadyjskiego słowa kibratu widzimy, że podstawowym znaczeniem są regiony (odnoszące się do czterech regionów zamieszkałego świata)” (1987, 55). Stefan Nowicki stosując nieco inną transliterację wyjaśnia: „Jeśli chodzi o ‘kibrat arbaim’, rzeczownik ‘kibru’ oznacza ‘brzeg, krawędź, wybrzeże, otok’, ‘erbu lub arbu’ jest liczebnikiem oznaczającym ‘cztery’ (Black, George, Postgate, 156, 76). Dosłowne tłumaczenie wyrażenia powinno zatem brzmieć ‘cztery krawędzie’. Z tego względu ‘świat’ jest tutaj jedynie w domyśle.” (e-mail, 2013-01-08). Choć słowa dosłownie oznaczają „cztery krawędzie” to zdaniem różnych badaczy w różnych kontekstach oznaczać miały „krawędzie-strony-regiony świata, czyli świat”. W „Eposie o Gilgameszu” pojawia się fragment przetłumaczony jako „who scoured the world-regions ever searching for life” (George, 2003, 540), czyli „który przeszukiwał regiony świata w poszukiwaniu życia”. Przy czym „world-regions”, czyli regiony świata są tu tłumaczeniem słów „ḫa-a-a-it kib-ra-a-ti”, jakie odnajdujemy w wersji 41. W innych tekstach „kibrāt arba’i(m)” pojawia się w królewskich tytułach władców, by podkreślić wielkość i rozległość ich panowania (Braumann, 1977), podobnie zresztą jak to ma miejsce w Kodeksie Hammurabiego.

Jak wyjaśnia Marek Stępień, choć tekst Kodeksu Hammurabiego zapisany jest w języku akadyjskim, to licznie występują w nim sumerogramy, to znaczy słowa sumeryjskie wykorzystywane do zapisu słów lub całych zwrotów w języku akadyjskim. Z pracy Rogera Herz-Fischlera dowiadujemy się, że początkowo słowo „kibrat” zapisywane było w klinowym piśmie symbolem, który był pentagramem, który z kolei pochodził od wcześniejszego piktogramu z sumeryjskiego okresu Uruk (ok. 3200 r. p.n.e.) a piktogram ten był właśnie pentagramem, czyli pięcioramienną gwiazdą (1987, 55). W późniejszym okresie neoasyryjskim słowo „kibrat” zapisywane było już innym symbolem pisma klinowego:

kibrātu:

o znanym nam już znaczeniu określanym jako „world regions; kibātu arba’u the four regions of the world = the whole world (Akkadian Dictionary, 2013).

W słowniku sumeryjskim (Pennsylvania Sumerian Dictionary, 2013) odnajdujemy jeszcze inne słowa, symbole, znaczenia. Słowo „šar”, którego znaczenie określono jako: „wszystko, świat, (być) licznym, 3600”, czyli 60x60. Zapisywane jako koło:

lub dwa takie koła albo w postaci symbolu klinowego:

Słowo „gukin” ze znaczeniem opisanym jako: „wioski, osiedla, mieszkańcy świata, wszystko, świat” zapisywane różnymi symbolami, w tym m.in. jako

lub

Wśród pojawiających się tu znaczeń mamy: wszystko, świat, jego mieszkańcy, wioski, osiedla a także liczbę 3600, która jest liczbą 60, ważną w mezopotamskim systemie sześćdziesiątkowy, podniesioną do potęgi drugiej. W systemie tym 60 jednostek tworzyło jedność wyższego rzędu, dlatego 60 to jeden a więc pełnia. Dlatego też jeden z bogów „najwyższy Anu (...) miał przydaną sobie liczbę doskonałą, jednostkę 60” (Contenau, 143). Jeśli 60 to pełnia lub doskonałość, to sześćdziesiąt sześćdziesiątek to pełnia pełni. Wśród symboli związanych z tymi znaczeniami odnajdujemy koło, liczbę cztery związaną z 4 krawędziami czy stronami świata. Czy kwadraty widoczne w symbolach šar i gukin nie są także zapisem liczby 4? Możemy tu także zapytać o pentagram i związaną z nim liczbę pięciu jego ramion? Liczba ta pojawia się w dwóch innych regionach świata, dość odległych od Sumeru i Akkadu Mezopotamii. W cytowanej już pracy o chińskim rozumieniu świata czytamy: „Podstawową strukturą kosmo-geograficzną świata dynastii Czou był system ‘pięciu stref’ (...) pięć stref stanowiło porządek świata” (Wang, 2012, 345) a w przypisie autor dodaje, że takie rozumienie świata związane było z wcześniejszym „Modelem

‘ćwiartek otaczających centrum’, jaki istniał już w okresie dynastii Szang w pojęciu sifang (czterech kierunków).” (przypis 13, 345). Oczywiście centrum tego światowego porządku stanowili władcy, synowie Nieba, którzy wraz z czterema stronami stanowili całość. Do tej pory omawialiśmy znaczenia zapisywane słowami pism alfabetycznych ale także piktogramami. Saburo Sugiyama analizuje ruiny miasta Teotihuacan w Meksyku a dokładniej jego plan jako kosmogram a więc szczególny zapis obrazu świata kultury, której koniec datowany jest na ok. 600 r. n.e.: „Horyzontalne kierunki świata obejmują cztery ćwiartki oraz centrum a każdemu z nich towarzyszą szczególne rytualne znaczenia, kolory, dobra, ptaki i drzewa” (2010, 134). A zatem na meksykańskim płaskowyżu, podobnie jak między rzekami Huang He i Jangcy piątka rozumiana jako centrum i 4 otaczające je elementy oznaczała świat.

Do naszego koła, czwórki i piątki dodajmy na koniec trójkę. Ale w tym celu musimy udać się do Egiptu, w dodatku nie współczesnego lecz tego, w którym używano wymarłego już dziś języka egipskiego z rodziny semito-chamickiej. W „Egyptian hieroglyphic dictionary” (Budge, 1920) odnajdujemy hieroglif nr 37 „ta”, który zamieszczam w swojej pracy dzięki pomocy Wikipedii (hieroglyphs/N, 2013):

Ernest Budge jego znaczenie określa jako „land”, czyli ziemia (Budge, 1920, CXXV). Hieroglif nr 39 to dwa takie znaki umieszczone jeden nad drugim, których znaczenie badacz określił jako: „Dwie Ziemie, Tau, czyli Egipt Górny i Dolny”. Hieroglif nr 40 to

a jego znaczenie określono jako: „ziemie, Taiu, world”. W pracy Francisa Griffitha przy tym pojedynczym hieroglifie „ta” oznaczającym ziemię odnajdujemy dodatkowe wyjaśnienie: „płaska aluwialna ziemia (...). Często z trzema ziarnami oznaczającymi piasek znajdujący się pod aluwium.” (1898, 32). Zaś przy hieroglifie oznaczającym te ziarna czytamy: „Ziarno piasku, kamyk albo mała grudka (...). W złożonym znaku ziemi ziarna, które są trzy oznaczają liczbę mnogą” (34). Jeśli liczbę 2 oznaczano przez umieszczone obok siebie dwa takie same znaki a liczbę mnogą przez 3 znaki, to trzykrotne powtórzenie znaku „ta” oznacza dosłownie ziemię w liczbie mnogiej a świat być może — podobnie jak pisał o znaczeniu kibrat Stefan Nowicki — jest tutaj jedynie w domyśle.

W naszych poszukiwaniach odpowiedników polskiego wyrazu „świat”, napotkaliśmy różne słowa i znaki. Różnią się one swoim kulturowym rodowodem i kontekstem, które kształtują odmienny charakter związanych z nimi form i znaczeń. Dewizą Sir Thomasa Bonda miała być podobno formuła „The world is not enough”, choć po przedstawionych tu analizach nie jestem pewien, czy jest to zapis jej oryginalnego brzmienia. W każdym razie dla naszych poszukiwań świat to stanowczo za dużo. Nie przeanalizowaliśmy tu nawet bogactwa słów i znaczeń, jakie w odniesieniu do świata stosowane są w języku polskim, takich jak na przykład: Błękitna planeta, glob, kula ziemską, Ziemia, rzeczywistość (Słownik synonimów, 2013). Alfred Majewicz pisze, że „zdołał sklasyfikować około 5674 języków” (1989, 9). Pojawiające się w moim tekście znaczenia, słowa i języki to zatem jedynie drobny ułamek tego kulturowego bogactwa istniejącego współcześnie i w przeszłości. Myślę jednak, że omawiane tu przykłady czy przypadki pozwalają na sformułowanie czterech wniosków.

Po pierwsze — w różnych językach świat jest nazywany, określany, konceptualizowany przy pomocy rozmaitych form, którym towarzyszą rozmaite znaczenia. Ta różnorodność form i znaczeń związana jest z odmiennością ich kulturowej genealogii i uwikłania w kontekst innych kulturowych form, znaczeń i praktyk. Wśród omawianych tu form oprócz wypowiedzianych słów i zapisywanych wyrazów, od-

najdujemy symbole oznaczające pojęcia, piktogramy starające się przedstawiać to, do czego się odnoszą a nawet plan jednego miasta. Wśród znaczeń związanych z tymi formami także spotykamy się z różnaitością. W niektórych językach świat — jak to pisze Linde — nazywany jest od światła, w innym przypadku swoje znaczenie uzyskuje od wiatru, ruchu czy życia, albo od porządku lub elegancji. Innym razem od człowieka lub ludzi. Kiedy indziej jego znaczenie budowane jest poprzez odniesienie do nieba lub do ziemi, jej grudek, kamyków czy ziaren piasku, albo do jej krawędzi, stron, regionów. Czasem znaczenie świata uwikłane jest w formy geometryczne, jak koło, kwadrat czy pentagram lub liczby jak 3, 4, 5, a nawet 3600. Z powodu odmienności form i znaczeń można byłoby nawet zapytać, czy te różne słowa odnoszą się do tego samego świata, czy też światy, o których one mówią są inne?

Po drugie — pomimo tych różnic między tymi formami i znaczeniami zachodzą rozmaite powiązania. Przy czym zachodzą one pomiędzy językami blisko ze sobą spokrewnionymi, gdy jeden pochodzi od drugiego lub oba wywodzą się od wspólnego przodka. A jednak oddziaływania i wpływy kulturowe nie ograniczają się tylko do takich przypadków ale zachodzą także pomiędzy językami, które mają odmiennie pochodzenie i zaliczane są nawet do odmiennych językowych rodzin. Tu omawianymi przykładami może być wpływ języków słowiańskich na język węgierski, polskiego na pruski, angielskiego na chiński, chińskiego na japoński, sumeryjskiego na akadyjski czy podobieństwo arabskiego *dunia*, perskiego *donya* i tureckiego *dünya*, ponieważ języki te zaliczane są do odmiennych rodzin: arabski do semito-chamickiej, perski do indoeuropejskiej, turecki do ąłtajskiej. Oczywiście powiązaniom tym towarzyszą kontakty, oddziaływania kulturowe bezpośrednio lub pośrednio zachodzące w czasie i przestrzeni.

Po trzecie — niezależnie od wspomnianych powyżej powiązań będących rezultatem kulturowych oddziaływań w różnych językach pojawiają się podobieństwa form i znaczeń, nawet jeśli trudno tłumaczyć je kulturowym kontaktem. Chińskie *tianxia*, akadyjskie *ammatum* czy naswecze *zbozni pobith* z Bogurodzicy różnią się

na wiele sposobów, ale chyba można powiedzieć, że łączy je odniesienie do Nieba. Z kolei liczba cztery obecna jest i w akadyjskim kibrat i w chińskim sifang, choć być może w obu przypadkach liczba ta nie odnosi się dokładnie do tego samego, jeśli w pierwszym chodzi o krawędzie a w drugim o kierunki. Z piątką zaś rozumianą jako centrum + 4 spotykamy się i w Chinach i w Ameryce Środkowej. Ze znaczeniami dotyczącymi życia i człowieka spotykamy się w językach germańskich i w arabskim.

Po czwarte – zachodzące pomiędzy różnymi językami i słowami powiązania świadczą o tym, że omawiane tu kulturowe formy i znaczenia tych słów są częścią większej całości. Ulf Hannerz pisze: „kultura to znaczenia i formy znaczące” (2006, 21) i dodaje, że tak rozumiana kultura jest tylko jedna ogólnoludzka. Cytuje przy tym Alfreda Louisa Kroebera, który pisał kiedyś: „podczas gdy każda kultura narodu lub plemienna może i musi dla różnych celów zostać rozpatrzona i przeanalizowana sama w sobie (...) każda taka kultura jest nieuchronnie w pewnym stopniu jednostką sztuczną, oddzieloną od reszty ze względów praktycznych, a ostateczną, naturalną komórką dla etnologów jest ‘kultura całej ludzkości w każdym czasie i w każdym miejscu’” (21; w tym: Kroeber, 1945, 9). Tę właśnie jedną ogólnoludzką kulturę Ulf Hannerz określa mianem globalnej ekumeny i wskazuje na jej istotną własność: „Pojęcie kultury, w liczbie pojedynczej, jako globalnej puli znaczeń i form znaczących sugeruje, że z zasady przynajmniej, wszystko, co kulturowe, może się przemieszczać skądkolwiek gdziekolwiek, od kogokolwiek do kogokolwiek innego.” (2006, 79). Nie odpowiedzieliśmy na pytanie o to, czy różne słowa mówią o tym samym świecie czy też o światach różnych. Tu jednak korzystając z propozycji autora można byłoby powiedzieć, że nawet jeśli słowa te mówią o świecie odmiennie, czy nawet o odmiennych światach, to i tak są częścią jednej i tej samej globalnej ekumeny kulturowych form i znaczeń.

Podziękowania:

Tekst ten nie powstałby bez pomocy wielu osób, do których zwracałem się z prośbą o wyjaśnienia dotyczące słów i ich znaczeń a także o wskazówki dotyczące

słowników i naukowej literatury. Szczególnie ważna okazała się pomoc udzielona przez dr Elżbietę Kościelak (jęz. grecki), dr Annę Nawolską (jęz. arabski), dr Mariolę Pigoniową (sanskryt), mgr Katarzynę Proctor (jęz. chiński), dr Stefana Nowickiego (jęz. akadyjski), dr hab. Stanisława Rosika (jęz. łaciński), dr Pawła Woronczaka (jęz. hebrajski i japoński) a także przez moją żonę Małgorzatę Nobis (jęz. polski). Wszystkim tym osobom chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować.

Literatura:

A Hebrew-English Bible; 2013-01-31; w: A Hebrew-English Bible According to the Masoretic Text and the JPS 1917 Edition, Mechon Mamre HTML version; w: <http://www.mechonmamre.org/p/pt/pt0220.htm>

Abramowiczówna, Zofia (red.); 1960, Słownik grecko-polski, Warszawa: PWN

Adachi, Kazuko; Słownik minimum japońsko-polski, polso-japoński, Warszawa: Wiedza Powszechna

Akkadian Dictionary; 2013-01-28; w:

<http://www.premiumwanadoo.com/cuneiform.languages/dictionary/dosearch.php>

Antonowicz-Bauer, Zofia; Aleksander Dubiński; 1983, Słownik turecko-polski, polsko-turecki, Warszawa: Wiedza Powszechna

Bechert, Johannes; 1991, The Problem of Semantic Incomparability; w: [Dietmar Zaefferer](#) (red.), [Semantic Universals and Universal Semantics](#), Berlin: Wallter de Gruyter, 60-74

Bible Suite; 2013-01-31; w: <http://biblesuite.com/hebrew/776.htm>

Biblia Grecka Septuaginta; 2013-01-22; w: <http://www.biblia.info.pl/biblia.php>

Biblia Łacińska Vulgata; 2013-01-22; w: <http://www.biblia.info.pl/biblia.php>

Black, Jeremy; Andrew George; Nicholas Postgate (red.); 2000, A Concise Dictionary of Akkadian, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag

Boryś, Wiesław; 2005, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków: Wydawnictwo Literackie

Bravmann, Meir M.; 1977, Studies in Semitic Philology, Leiden: E.J.Brill

Brückner, Aleksander; 1927, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza. Nowe wydanie: Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974

Budge, Ernest A. Wallis; 1920, An Egyptian Hieroglyphic Dictionary with an Index of English words, king list & geographical list with indexes, list of hieroglyphic characters, coptic &

- semitic alphabets etc., London: John Murray: w:
<http://archive.org/stream/egyptianhierogly01budguoft#page/cxxiv/mode/2up>, 2013-01-29
- Civil, Miguel i in. (red.); 2004, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, wyd. 4, tom 1, część 2, Glückstadt
- Contenau, Georges; 1963, *Życie codzienne w Babilonie i Asyrii*, Warszawa: PIW
- Constitution; 2010-05-09; Chinese Government's Official Web Portal; w:
http://english.gov.cn/2005-08/05/content_20813.htm
- Denshi Jisho, 2013-01-23; w: <http://jisho.org/words?jap=&eng=world&dict=edict>
- Dictionary.com; 2013-01-23; world; w: <http://dictionary.reference.com/browse/world?s=t>
- Donald, James; *Chamber's Etymological Dictionary of the English Language*, London: W. & R. Chambers
- Donnegan, James; 1840, *Greek and English Lexicon Principally on the plan of the Greek & German Lexicon of Schneider*, Boston: Hilliard, Gray & Co.; w: www.archive.org, 2013-01-22
- Dworecki J.H.; 1980, *Podręczny słownik rosyjsko-polski*, Warszawa: Wiedza Powszechna
- e-Bratanki; 2013-01-21, *Słownik węgiersko-polski*; w: <http://www.e-bratanki.hu/pl/>
- Gelb, Ignace J. i in. (red.); 1998, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, wyd. 4, tom 1, część 1, Glückstadt
- George, Andrew R.; 2003, *The Babilonian Gilgamesh Epic. Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*, vol. I, Oxford: Oxford University Press
- Greek Bible; 2013-01-30; w: <http://www.greekbible.com/index.php>
- Griffith, Francis L.; *A Collection of Hieroglyphs. A Contribution to the History of Egyptian Writing*, London: The Egypt Exploration Fund; w: <http://dlib.nyu.edu/awdl/sites/dlib.nyu.edu/awdl/files/collectionofhier06grif/collectionofhier06grif.pdf>, 2013-01-29
- Hannerz, Ulf; 2006, *Powiązania transnarodowe. Kultura, ludzie, miejsca*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Harper, Robert Francis; 1904, *The Code of Hammurabi, King of Babilon*, Chicago: The University of Chicago Press; w: <http://archive.org/details/cu31924074445523>, 2013-01-18
- Herz-Fischler, Roger; 1987, *A Mathematical History of Division in Extreme and Mean Ratio*, Waterloo, Canada: Wilfrid Laurier University Press
- hieroglyphs/N; 2013-01-29; w: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_hieroglyphs/N
- Islamic-Dictionary; 2013-01-25, w: <http://www.islamic-dictionary.com/index.php?word=world>
- Kodeks Hammurabiego; 1996, tłum. Marek Stępień, Warszawa: Alfa; w:
<http://www.pistis.pl/biblioteka/Hammurabiego%20kodeks.pdf>, 2013-01-28
- Koran; 1986, tłum. Józef Bielawski, Warszawa: PIW; w: <http://www.poznajkoran.pl/>, 2013-01-25

- Kroeber, Alfred Louis; 1945, The Ancient Oikouménē as an Historic Culture Aggregate; w: Journal of the Royal Anthropological Institute, No 75, 9-20
- Lambert, Wilfred G.; 1980, Line 10 of the Old Babylonian Etana Legend; w: Journal of Cuneiform Studies, vol. 32, No. 2, 81-5; w: <http://www.jstor.org/stable/1359670>, 2012-12-16
- Lambert, Wilfred G.; 2007, Mesopotamian Creation Stories; w: M. Geller, M. Schipper (red.), Imagining Creation, Leiden: Brill; por.: <http://www.ancient.eu.com/article/225/>, 2013-01-23
- Linde, M. Samuel Bogusław; 1854, Słownik Języka Polskiego, Lwów: Zakład Ossolińskich, t. 5.
- Linde-Usiekniewicz, Jadwiga (red.), Wielki Słownik Angielsko-Polski, tom 2., Warszawa: PWN
- Majewicz, Alfred F.; 1989, Języki świata i ich klasyfikowanie, Warszawa: PWN
- Mayrhofer, Manfred; 1956-1980, Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, Heidelberg: Winter
- Mazurkiewicz, Roman; 2013-01-21, Bogurodzica; w: http://staropolska.pl/sredniowiecze/poezja_religijna/bogurodzica/bogurodzica.html
- Meissner, Bruno; Paul Rost; 1898, Die Bauinschriften Asarhaddons. Mit Plan und 35 autographischen Tafeln; w: Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft 3, ss. 189-362
- Monier Williams; 2013-01-25; Monier Williams Sanskrit-English Dictionary; w: <http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/monier/>
- Muslim World League, 2013-01-25; w: <http://www.themwl.org/>
- Nowy Testament; 1594, Nowy Testament Páná ná ſ zego IESVSA CHRISTVSA. Znowu z Láćín ſ kiego y z Græckiego ná Pol ſ kie wiernie á ſ zczyrze przełożony. Przez D. IAKVBA WVYKA Theologá Societatis IESV Z dozwoleniem Stár ſ zych, Kraków: Drukárnia Andrzeiá Piotrowczyká
- Online Etymology Dictionary; 2013-01-23, world; w: <http://www.etymonline.com/index.php?l=a>
- Pennsylvania Sumerian Dictionary; 2013-01-28, w: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>
- Pismo; 1995, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich Poznań: Pallotinum
- Oxford Dictionaries; 2013-01-23, world; w: <http://oxforddictionaries.com/>
- QUR'ĀN; 2013-01-25; w: <http://corpus.quran.com/translation.jsp?chapter=3&verse=148>
- Rajki, Andras; 2002, Arabic Etymological Dictionary; w: <http://www.fileden.com/files/2010/8/6/2934734/PDF%20Hojjetler/Erep%20Menbelik%20Sozler%20Yighmasi%28Arab-English%29.pdf>, 2013-01-25
- Routledge Latin Dictionary; 1987, London: Cox & Wyman Ltd
- Sè-kài; 2013-02-01; w: <http://zh-min-nan.wikipedia.org/wiki/S%C3%A8-k%C3%A0i>

- Serafini, Luca (red.); 2007, Historia Powszechna, tom 2., Madrid: Mediasat Group
- Słownik synonimów; 2013-01-29; w: <http://synonimy.ux.pl/>
- Stuart-Fox, Martin; 2003, A short history of China and Southeast Asia. Tribute, trade and influence, Crows Nest: Allen & Unwin
- Sugiyama, Saburo; 2010, Teotihuacan city layout as a cosmogram: Preliminary results of the 2007 Measurement Unit Study; w: Iain Morley, Colin Renfrew (red.), The Archaeology of Measurement. Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies, Cambridge: Cambridge University Press, 130-149
- Talon, Philippe; 2005, The Standard Babylonian Creation Myth Enūma Eliš, State Archives of Assyria Cuneiform Texts 4, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project
- Tianxia; 2013-01-22; w: <http://en.wikipedia.org/wiki/Tianxia>
- Wang, Mingming; 2012, All under heaven (tianxia). Cosmological perspectives and political ontologies in pre-modern China; w: Hau: Journal of Ethnographic Theory, 2 (1), 337-383; w: www.haujournal.org/index.php/hau/article/.../113
- Wharton, Edward Ross; 1890, Etyma Graeca. An Etymological Lexicon of Classical Greek, London: Percival & Co.
- Wikipedia, 2013-02-01; w: http://pl.wikipedia.org/wiki/Strona_g%C5%82%C3%B3wna
- Wolski, Józef; 1979, Historia Powszechna. Starożytność, Warszawa: PWN